

ENCYKLOPEDIN SOM GLÖMDES

// EN ANNAN SIDA AV UPPLYSNINGEN //

Att läsa om västerlandets idé- och vetenskapshistoria innebär i stor utsträckning att ta del av tankar och teorier som framgångsrikt förmedlats till omvärlden. Med andra ord, vi läser om tänkare som lyckats med konststycket att slutföra, trycka och sprida sina texter. För varje bok som publicerades under en given tidsperiod förblev dock minst lika många utkast liggandes på författarens kammare, undanskuffade på en bokhylla eller i en skrivbordslåda. Även om dessa strandade verk aldrig blev del i ett offentligt samtal så påbörjades de med ambitionen om att bli just det. Även om de inte gjorde något avtryck i sin samtid så vittnar de om idéer i omlopp. Ibland kan dessa glömda handskrifter därför förändra bilden av de texter som faktiskt trycktes och spreds. Jag ska här berätta om ett sådant exempel. Låt oss göra en tidsresa.

Text: Linn Holmberg

Aret är 1747 och vi befinner oss i Paris. Det är mitten av oktober och fritänkaren **Denis Diderot** och akademikern **Jean Le Rond d'Alembert** har precis blivit redaktörer för vad som kommer att bli den stora franska *Encyklopedin*: ett omfattande illustrerat uppslagsverk över tidens vetenskaper, konstformer och hantverk. Om några år kommer detta arbete att bli en av århundradets mest kontroversiella bestsellers. Religiösa lärda kommer rasa över dess innehåll och kalla encyklopedisterna för samhällsomstörtare. De kommer att förfäras över de ironiska framställningarna av kyrkans dogmer, att teologin underordnats filosofin, och att basala hantverksyrken fått mer utrymme än de vördade kyrkofäderna. Längre fram i tiden kommer tänkare runt om i världen beskriva *Encyklopedin* som Upplysningens främsta idémedium, som ett manifest för det moderna samhället där vidskepelse och tradition ersatts av förnuft och vetenskap.

För tillfället vet dock Diderot och d'Alembert ingenting om detta. Just nu sitter de bara, som så många andra dagar, och diskuterar filosofins landvinningar på sitt favoritcafé *Procope* – ett av Paris många litterära kaffehus i den myllrande stadsmiljön på Seines vänstra strand.

Några få hundra meter från *Procope* ligger en tusenårig klosterbyggnad inklämd i den unga, urbana bebyggelsen. Diderot och d'Alembert talar ofta om klosterordnarna i termer av medeltida vidskepelse, bakåtsträvan och världsfrånvändhet, men bakom dessa gamla stenmurar sjuder det av vetenskaplig aktivitet. Här, bara femhundra steg från filosofernas café, är också två benediktmunkar mitt uppe i arbetet med ett illustrerat uppslagsverk över tidens vetenskaper, konstformer och hantverk. Deras namn är **Antoine-Joseph Pernety** och **François de Brézillac**. I likhet med andra benediktmunkar innehåller deras dagar bön,

mässång och gemensamma måltider. Pernety och Brézillac ägnar dock större delen av tiden åt bokstudier om den stora världen och mänsklighetens strategier för att behärska och förstå den. Med hjälp av samtidens främsta vetenskapliga publikationer sammanställer de artiklar om matematik och fysik, anatomi, medicin och kemi, hantverkarnas verkstäder, teknik och industrilokaler, kommers, arkitektur och krigföring, exotiska plantor och djur. Det är människan och hennes samhällsnyttiga kunskaper som står i centrum. Gud nämns knappt alls i deras arbete.

Till skillnad från Diderot och d'Alembert kommer benediktinerna aldrig att få se sitt uppslagsverk publicerat. Om sju, åtta år kommer handskrifterna – av okända anledningar – att läggas undan i klosterarkivet och så småningom glömmas bort. Det faktum att munkar och filosofer samtidigt påbörjade ett vetenskapsencyklopediskt projekt förblir okänt för omvärlden. Det är först nu, tvåhundrasextio år senare, som vi kan återskapa historien bakom benediktinernas arbete. Det är en historia som också delvis ställer den stora, välkända *Encyklopedin* i ett nytt ljus.

Två encyklopediprojekt – en liknande historia

Munkarnas och filosofernas vetenskapsencyklopedier hade en liknande tillkomsthistoria. Båda påbörjades under mitten av 1740-talet på initiativ av lokala bokförsäljare. Pernety och Brézillac hade länge samarbetat med **Charles-Antoine Jombert**, en av Paris främsta utgivare av illustrerad litteratur inom ingenjörskonst, matematik och teknik. Någon gång under 1743 ålade Jombert munkarna uppgiften att översätta den tyske upplysningsfilosofen **Christian Wolffs** *matematiklexikon* (1734). Två år senare hyrde bokförsäljaren **André Le Breton** – Jomberts tremänning och konkurrent – in **John Mills** och **Gottfried Sellius** för att översätta **Ephraim Chambers** *Cyclopaedia, or an Universal Dictionary of Arts and Sciences* (1728). Efter upprepade samarbets-svårigheter ersattes Mills och Sellius sedan av Diderot och d'Alembert.

Munkarnas och filosofernas översättningar utvecklades snart till självständiga projekt med utökade och mer uppdaterade innehåll. Från 1748 och framåt började respektive redaktörsduo dessutom att se sig om efter fler medarbetare. Diderot och d’Alembert samlade ihop en kärntrupp på ett tjugotal skribenter, men *Encyklopedin* kom i slutändan att innehålla bidrag från över hundrafyrtio personer. Hur många som totalt involverade sig i benediktinernas projekt är okänt, men de bevarade manuskripten innehåller spår från minst fem skribenter förutom Pernety och Brézillac.

Ett brev skrivet av Jombert antyder att bokförsäljarna tidigt blev varse om varandras förehavanden och att de uppfattade projekten som likartade. Munkar och filosofer tycks dock aldrig ha fått någon konkret insyn i varandras arbeten. Likväl kom de två teamen att skapa uppslagsverk som hade flera gemensamma nytänkande drag jämfört med föregångarna på bokmarknaden.

Illustrationer och samhällsnyttig kunskap

Innan *Encyklopedins* intåg på bokmarknaden år 1751 hade fyra så kallade "universella ordböcker" över vetenskaper och konster utkommit på franska. Ingen av dem innehöll

Jesuiternas universella ordbok
... avsåg bekämpa kätteri,
ateism och moraliskt förfall.

illustrationer, något som begränsade skribenternas möjlighet att beskriva ting och praktiker på en mer detaljerad nivå. Artiklar om hantverk, teknik, kommers och industrier var korta och begränsade till språkliga definitioner. Diderot och Pernety, som båda vuxit upp i hantverks- och köpmansfamiljer, visade ett betydligt djupare intresse för dessa kunskapsområden. Genom att inkludera tekniska illustrationer kunde de ge mer utförliga beskrivningar av de industrier och praktiska yrken som höll på att omstöpa det tidigmoderna samhället.

Munkarna förlitade sig i stor uträkning på samma eller likvärdiga källor som encyklopedisterna. Det hände till och med att de kopierade exakt samma illustrationer. Majoriteten av benediktinernas material sammanställdes dock innan motsvarande volymer av *Encyklopedin* hade publicerats. Likheter kan därför inte förklaras som att munkarna plagierade *Encyklopedin*. De två teamen rörde sig i samma riktning, oberoende av varandra.

Religionens plats

Men det fanns också uppenbara skillnader mellan munkarnas och filosofernas encyklopediprojekt. Förutom att *Ency-*

Diderot och d’Alembert ...
ville förändra människors
sätt att tänka och frigöra
henne från kyrkans
auktoritet och vidskepelse.

klopedin vida överträffade benediktinernas arbete i storlek så antog de två teamen vitt skilda strategier för att förhålla sig till sin gemensamma föregångare och största samtida konkurrent: jesuiternas *Dictionnaire de Trévoux*.

Jesuiternas universella ordbok vilade på en uttalad katolsk värdegrund. I förordet förkunnade de anonyma skribenterna att verket avsåg bekämpa kätteri, ateism och moraliskt förfall. Diderot och d’Alembert gick i motsatt riktning. De ville förändra människors sätt att tänka och frigöra henne från kyrkans auktoritet och vidskepelse. *Encyklopedin* blev på så vis den ideologiska motpolen till jesuiternas uppslagsverk och därmed dess främsta rival i att definiera omvärlden. Under hela 1750-talet kom jesuiterna och encyklopedisterna att anklaga varandra för plagiat såväl som för felaktiga definitioner. Framförallt kom striden dock att gälla religion, politik och etik.

Pernety och Brézillac utarbetade ett tredje alternativ. Istället för att försvara eller kritisera aspekter av religion, politik och etik så utslöt de dessa områden helt och hållet. Detta var ett för tiden unikt drag inom den universella ordboksgenren. Benediktinerna undvek på så vis att ta ställning i känsliga frågor samtidigt som vetenskaper, konstformer och hantverk fredades från religiösa, politiska och

Istället för att försvara eller
kritisera aspekter av religion,
politik och etik så utslöt
[benediktinerna Pernety och
Brézillac] dessa områden helt
och hållet.

Paris 1734 – 1736, Plan de Turgot

moraliska dispyter. I det avseendet närmade de sig encyklopedisternas mål, men utan att gå till attack mot tron. Till skillnad från jesuiterna och filosoferna så utarbetade munkarna ett högst opolitiskt uppslagsverk, samtidigt som det genomsyrades av upplysningstänkandets karaktäristiska sekulariseringstendens och bekännelse till vetenskapernas framsteg.

En annan bild av Upplysningen

Det faktum att 1700-talets läskunniga allmänhet aldrig fick ta del av benediktinernas vetenskapsencyklopedi förminskar inte dess idéhistoriska värde. Benediktinernas arbete ger oss en inblick i hur munkar kunde se på vetenskap och förnuft i en period då de anklagades för att vara bakåtsträvande, dogmatiska, och intoleranta – speciellt av Encyklopedins redaktörer och huvudskribenter. Klosterordenarna var inte statiska institutioner som stannade kvar i en svunnen världsbild. De anpassade sig på olika sätt till ett samhälle i förändring. Lika lite som dagens kristna, muslimer, eller judar kan tillskrivas en och samma värderingar, lika lite utgjorde 1700-talets religiösa institutioner och utövare en enhetlig kropp. Benediktinernas projekt

visar att upplysningsfilosoferna inte var ensamma om att vilja skapa ett illustrerat uppslagsverk som ställde människans produktiva och samhällsnyttiga kunskaper i centrum. Deras manuskript visar också på ett alternativt sätt att hantera vetenskap och religion under upplysningens tidevarv: att separera istället för att välja sida.

Linn Holmberg är idéhistoriker och forskare på Uppsala universitet. Artikeln bygger på hennes avhandling **The Forgotten Encyclopedia** (2014) som finns tillgänglig på nätet. Den belönades i mars 2015 med Kungliga Vitterhetsakademiens pris för "förtjänt vetenskapligt arbete".